

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 21 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2021

İslâm ve İktisadi Büyüme

Islam and Economic Growth

Rachel M. McCleary

Phd. Lecturer, Harvard University, Economics Department

Cambridge, MA, USA

rachel_mccleary@harvard.edu

Robert J. Barro

Professor, Harvard University, Economics Department

Cambridge, MA, USA

rbarro@harvard.edu

Çev. Yücel Kamar

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, İslam İktisadi ve Finansı Doktora Programı

PhD. Student, Istanbul University, Islamic Economy and Finance PhD Program

Istanbul, Turkey

yucelkamar@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-3805-8350>

Article Type / Makale Tipi

Translated Article / Çeviri Makale

DOI: 10.33420/marife.800556

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 20.02.2021

Accepted / Kabul Tarihi: 08.06.2021

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2021

Cite as / Atıf: McCleary, Rachel M.. "İslam ve İktisadi Büyüme". çev. Yücel Kamar. *Marife* 21/1 (2021), 681-703. <https://doi.org/10.33420/marife.800556>

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

| İslâm ve İktisadi Büyüme*

Özet**

İslâm, inananların dünya ve ahiret hayatında felaha ermesini gaye edinir. Müslümanların dünya hayatında makul bir iktisadi refah içinde hayatlarını idame ettirmeleri, kişilerin kulluk bağlamında kendilerinden beklenen sorumlulukları yerine getirebilmeleri açısından gerekli bir şart olarak telakki edilir. Makul iktisadi refahtan kasıt ise servetin belirli kesimlerde toplanmaması ve tüm kesimlerine adilâne bir şekilde dağılması suretiyle toplumdaki herkesin ortalama bir hayat standardını haiz olmasıdır. Nitekim bu gayenin yerine getirilebilmesi için, İslâm hukukunda bir takım kural ve kurumlar ihdas edilmiş; İslâm tarihi boyunca hüküm icra etmiş olan İslâm devletleri de bu kural ve kurumlara uymaya çalışarak, kendilerine tabi olanların makul refah içinde yaşamalarını sağlamaya çalışmışlardır. Tabiidir ki İslâm'ın iktisadi düzeni, insanı merkez edinmiş olması nedeniyle, sermaye birikimini ve kâr etmeyi nihai gaye olarak hayatın merkezine koyan ve insanı bu nihai gayeye varmada sadece bir vasıta olarak telakki eden ve adeta onu metalaştıran Batılı (konvansiyonel) iktisadi sistemlerden ayrılmaktadır. Çevirimize konu olan eserlerinde Barro ve Cleary, esas ve üstü kapalı olarak İslâm'ın makul refah yaklaşımını Batılı iktisadi büyüme doktrinlerinin bakış açısından sorgulamakta ve İslâm'ın, iktisadi faaliyetleri durağanlaştıran, statükocu ve dolayısıyla iktisadi büyümeyi yavaşlatan bir iktisadi doktrine sahip olduğunu iddia etmektedirler. Bu bağlamda yazarlar giriş kısmında GSYH cinsinden ölçülen iktisadi büyüme oranlarını iddialarına temel olarak almakta ve tarihî süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nu teşkil etmiş olan günümüzün Müslüman ülkeleri ile geçmişte ve günümüzde büyük ölçüde kapitalizmin bayraktarı olan Avrupa'yı teşkil eden OECD ülkelerinin GSYH büyümelerini mukayese etmekte; geçmişte geride olan Avrupa ülkelerinin günümüzde iktisaden neden ve nasıl daha ileri duruma geçmiş olduklarını irdelemektedirler. Birinci bölümde yazarlar, İslâm'ın zuhuru ile Arap siyasi sisteminin ne şekilde değiştiğini kısaca anlatmakta ve Müslümanlığa geçişin ancak ikna yoluyla olabileceğinden bahisle bu durumun, dönemin Müslüman yöneticilerini daha az tutucu olmaya sevk ettiğini ifade etmektedirler. İkinci bölümde ise medreselerin İslâm'ın yükseliş dönemlerindeki önemine ve rolüne vurgu yapılmakta; ancak zamanla, medreselerin ve onların destekçisi olan vakıfların daha az hoşgörülü hâle geldikleri ve özellikle medreselerin aklı bilimlerin eğitiminden uzaklaşmak ve dinî bilimlere odaklanmak suretiyle siyasi yönetimler için bir meşrulaştırma vasıtasına dönüştüğü ifade edilmektedir. Üçüncü bölümde ise Avrupa'da çeviri faaliyetlerinde özellikle XII. asır ile birlikte bir patlama yaşanırken, aynı dönemde Müslüman ülkelerde eleştirel düşünmenin baskılandığı ve bu durumun araştırma şevkini ve İslâm'ın haricindeki dünyaya duyulan merakı azaltmak suretiyle bilimsel ilerlemelere set çektiği iddia edilmektedir. Dördüncü bölümde, genel olarak İslâm hukukunun, miras sistemi ve fâiz yasağı gibi hükümler vasıtasıyla iktisadi gelişmeye engel teşkil ettiği ifade edilmektedir. Beşinci bölümde Müslüman ülkelerin siyasi ve askerî güçlerindeki değişmelerin Avrupa üzerinde ciddi etkileri olduğu, Reformasyon süreci bağlamında ele alınmaktadır. Altıncı bölümde, hac ve ramazan tartışılmakta, haccın dinî hoşgörüyü arttırdığı, ramazan saatlerindeki uzama ve kısılmanın iktisadi büyüme ve verimlilik üzerinde bir etkisi olduğu vurgulanmaktadır. Yedinci bölümde Hristiyanlık, Yahudilik ve Budizm'in iktisadi söylemleri kısmen ele alınmakta, sekizinci bölümde ise İslâm'ın iktisadi uygulamalarının diğer dinlerdeki benzer uygulamalar ile mukayesesi yapılmaktadır. Yazarlar, nihayetinde, Hristiyanlığın kendi bünyesinde bir iç dönüşümü başarabildiği, yani Protestanlığı ortaya çıkarabildiği için, Yahudiliğin ise manevi değerler yerine bu dünyadaki başarıya odaklandığı ve beşerî sermayeye büyük önem verdiği için

* Türkçe'ye çevrilen bu çalışma, Rachel M. McCleary ve Robert J. Barro tarafından yazılan ve 2019 yılında Princeton University Press tarafından ABD, New Jersey'de yayınlanan *The Wealth Of Religions: The Political Economy of Believing and Belonging (Dinlerin Serveti: İnanmanın ve Ait Olmanın Ekonomi Politikası)* isimli kitabın *Islam and Economic Growth (İslâm ve İktisadi Büyüme)* başlıklı dördüncü bölümüdür. Metnin Türkçe'ye çevrilmesi ve çevirinin yayınlanması için yayıncıdan yazılı resmî izin alınmıştır. Metnin takip edilmesini kolaylaştırmak adına başlıklar tarafınca numaralandırılmıştır; metindeki dipnotlar ve dipnotlardaki kaynaklar çeşitli konuları açıklamak amacıyla tarafınca çeviriye eklenmiştir. Metinde parantez içindeki atıf bilgileri ve çevirinin sonunda yer alan notlar McCleary ve Barro'ya aittir. Yazarların atıf yaptığı kaynaklar, Kaynakça'da gösterilmiştir. (çev. notu)

** Türkçe ve İngilizce özetler Ulakbim TR Dizin kuralları gereği çevirmen tarafından çeviriye eklenmiştir.

bilimsel ve iktisadi açıdan gelişebildiği; İslâm ülkelerinin ise mezkûr dönüşümü gerçekleştiremedikleri ve beşerî sermayeyi yeterince geliştiremedikleri için diğer dinlere tabi ülkelere göre bilimsel ve iktisadi açıdan geride kaldıkları yorumunda bulunmaktadır. Yazarların, sadece iktisadi büyümeye odaklı, siyasi ve askerî bağlamları ve konjonktürel gelişmeleri kapsam dışı bırakan bu bakış açıları İslâm iktisadi, fıkıh, İslâm ve Osmanlı siyasi, askerî ve iktisat tarihi, İslâm kültür ve medeniyet tarihi cihetinden ve her birisi kendi alanlarında uzman araştırmacılar tarafından değerlendirilmeye muhtaçtır. Zira genel olarak İslâm, özel olarak İslâm'ın iktisadi söylemlerine ve uygulamalarına yönelik bu ve benzeri tarizlere ancak böyle ihatalı çalışmalar ile nitelikli cevaplar verilmesi mümkündür. Bu bağlamda bizim bu çalışmayı çevirmedeki temel amacımız, İslâm'ın ihdas ettiği iktisadi/finansal düzen hakkında, özellikle gayrimüslim dünyada ve İngilizce akademik literatürde serdedilmiş menfi yaklaşımları Türk akademisyen ve araştırmacıların dikkatine sunmak ve bu tür menfi iddialara ve tarizlere karşı Türk akademi camiası tarafından bilimsel vasıtalarla mukabelede bulunulmasına zemin hazırlamaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm İktisadi, İktisadi Büyüme, Osmanlı İmparatorluğu, Ramazan, Hac

Islam and Economic Growth

Summary

Islam's ultimate aim for Muslims is to render Muslims to achieve the salvation (falah) in afterlife as well as their temporary life in earth. A moderate welfare in this life is required for Muslims in order for them to fulfil their responsibilities in terms of their personal religious life. What is meant by a moderate economic life standard is that the welfare of the entire society should not be accumulated in some certain classes of the society, and instead, it should circulate among all of the people, which in turn leads these people to achieve an average life standard. Thus, some certain rules and organizations were designed and created in order to reach the said ultimate aim and almost all Islamic states, which had reigned during this long period of Islamic history tried to practice these rules in a right way and aimed to ensure their citizens to live through the said moderate welfare. It is natural that the Islamic economic system that includes all these rules and institutions is different from the western (conventional) economic systems. In this chapter (that I have translated into Turkish) Barro and Cleary have been primarily and implicitly questioning Islam's approach of moderate wealth from a viewpoint of western oriented economic growth, and also asserting that Islam has an economic doctrine that can be defined as "status quoist" and thus leading economic activities and economic growth slowing down. In order to do so, authors use the concept of economic growth which is measured in terms of gross domestic product (GDP) and compare GDPs of some contemporary Muslim states that had constituted Ottoman Empire in the past and of OECD counties which some of them, especially European ones, had been historical opponents of Ottoman Empire. By doing so, authors question why Muslim states remained behind, although they were scientific and economic leaders of the world in the past. In brief, other phenomena that the authors discuss throughout the text can be listed as follows: The generation and rise of Islam and how Islam changed Arabic political system; the role of madrasas and waqfs first in the rise and the second in the decrease of Islam in terms of science and civilisation; the role of Islamic jurisprudence; Muslim effects on European conflicts in terms of political and military situations; the effect of Ramadan on economic growth of Muslim countries; economic courses of Christianity, Judaism, Hinduism and Buddhism; the comparison of Islam with other world religions in terms of economic courses and implications. In the end, the authors conclude that Christendom have succeeded a transformation within its internal structure by letting the emergence of Protestantism, and Jewish people concentrated on so called earthly success of this world and also on human capital instead of concentrating on spiritual values. These together constituted reasons why Christian and Jewish nations are scientific and economic leaders of this age. Unlike them, Muslims were not able to perform enough scientific and economic progress since they did not succeeded a similar transformation and remained stuck to original religious values, rules and corporate structure of Islam. Of course, this kind of approach which only relies on limited criterion like economic growth and excludes other elements such as political and military contexts and worldwide conjunctures is defective and should be challenged by experts and academicians by evaluating this approach in terms of Islamic economics, Islamic jurisprudence (fiqh), political, military and economic, cultural and civilisation history of both Islamic states and Ottoman Empire. It is only possible to constitute a counter-view against these type of approaches to Islam in general and Islamic economics in particular, by generating such kind of all-inclusive academic works. Eventually my aim in

translating this work into Turkish is to make negative approaches and dissertations against Islam's economic and financial order which have been longly become widespread in a harmony, especially those which appeared in the non-Muslim world and English-written academic literature, accessible in Turkish and to make the way to scholarly rebuttals and refutations of Turkish academicians against aforesaid negative approaches and dissertations.

Keywords: *Islamic Economics, Economic Growth, Ottoman Empire, Ramadan, Hajj*

Giriş

Max Weber'in (Weber, [1904-1905] 1930) analizinin doğal bir tamamlayıcısı, Hristiyanlık haricindeki dinler için inançların ve dindarlığın iktisadi rolünü değerlendirme olurdu. Bu bölüm, bu etkileri İslâm dini açısından kavramsal ve deneysel olarak ortaya koymaktadır. Bölümün sonuna doğru, diğer dünya dinleri için, özellikle de Hinduizm, Budizm ve Yahudilik için, benzer bir araştırmayı tartışacağız.

İktisadi büyümeye dair üçüncü bölümdeki tartışmamız iktisadi büyümenin bir belirleyicisi olarak dindarlığın rolünü ortaya çıkarmak amacıyla Weber'in görüşlerinden faydalandı. Weber'in analizi Reformasyon'a¹ ve iş ahlâkı, tutumluluk, dürüstlük, beşerî sermayenin birikimi ve benzeri konular üzerinde Katolik ve Protestan inançları arasındaki nihai farklılıklara odaklanmıştı. Weber, Batı Avrupa'nın Sanayi Devrimi dönemindeki Protestan ahlâkının rolüne vurgu yapmıştı. Gelgelelim, çağdaş verilere dayalı analizimiz cehennem ve cennete dair inançlardan iktisadi büyümeye doğru uzanan -çalışma gayreti ve verimlilik arasında ödül ve ceza sistemi şeklinde yorumlanabilecek- bir bağlantıyı ayırttırdı. Daha da özelleştirsek, dinî ibadetleri şeklen yerine getirmeye kıyasla, kuvvetli inançların büyüme üzerinde pozitif etkileri olduğunu saptadık.

İkinci bölümdeki tespitimiz, Müslümanların dinî inançlarıyla, özellikle de cehennem ve cennetin varlığına dair kuvvetli bir inançla, tebarüz etmiş olduğudur. Bu inançlar, şekli dinî ibadetleri yerine getirme sayılarına kıyasla da kuvvetliydi. İktisadi büyüme ile ilgili üçüncü bölümdeki sonuçlarımıza bakılırsa, Müslüman ülkelerdeki göreceli olarak yüksek dinî inanç seviyeleri yüksek iktisadi büyüme ortaya çıkarmış olmalıydı - ki bu 1960 yılından beri var olan çağdaş verilerle uyuşmayan bir tahmindir. Bu durum, şekli ibadetleri yerine getirmeye dair verilerin, Müslümanların genel anlamda dinlerine hasrettikleri zamanı eksik tahmin etmesinden dolayı ortaya çıkmış olabilir; zira bu zamanın daha fazlası şekli ibadetlerin dışında harcanmaktadır. İlâveten, Müslüman ülkelerde dinî uygulamalardan ve hükümet düzenlemelerinden kaynaklı olarak iktisadi büyüme üzerinde olumsuz etkiler görülmüş olabilir. Bu bölüm, İslâm'ın uzun tarihi boyunca iktisadi ve siyasi rolünü göz önüne alarak, sonuncu olasılığa hususi bir ağırlık veriyor.

Müslüman ülkeler X. asra kadar Avrupalı ülkelere göre çok daha fazla kalınmış ve bilimsel açıdan ilerlemiş durumdaydılar. Müslümanların bu iktisadi üs-

¹ Reformasyon, XVI. asırda Avrupa'da ortaya çıkan ve Katolik Kilisesi'nin Hristiyanlığa aykırı tutumlarını eleştirmek suretiyle İncil'in esas alınarak Hristiyanlığın aslına dönülmesini savunan dinî harekettir. Jacques Waardenburg, "Reform", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Ocak 2021).

tünlükleri devam edemedi ve bugün bu ülkeler Batılı muadillerine kıyasla çok daha az müreffeh durumdadırlar. Esas soru şudur: Müslüman ülkelerin göreceli iktisadi gerileyişinde din ne tür bir rol oynadı?

Uygun bir zemin teşkil etmek adına, büyük bir Müslüman ülke olan Türkiye ile sonraları OECD'yi (İktisadi İş Birliği ve Kalkınma Örgütü) teşkil eden- çoğunlukla Batı Avrupa ülkeleri ve ardılları- ülkelerin kişi başı reel gayri safi yurt içi hasıllarını (bundan sonra GSYH) mukayese etmek için günümüzden 1875'e kadar mevcut olan verileri kullanabiliriz.ⁱ 1875 yılında, nüfusa göre ağırlıklandırılmış kişi başı reel GSYH ortalaması (o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezî parçası olan) Türkiye'de (2000 yılı ABD doları cinsinden) \$1.469 iken, on dokuz OECD ülkesinin ortalaması \$2.690 idi ve böylelikle OECD, Türkiye'den 1,8 kat daha zengin durumdaydı. Yakın bir yılda, 2016'da, son bir yıl için Türkiye ortalaması \$11.649 iken OECD ortalaması \$33.273 idi, yani OECD 2,9 kat daha zengindi. Öyleyse, Türkiye'nin 1875'ten 2016'ya gelinen dönemde neden OECD ülkelerinin yalnızca üçte biri ile yarısı kadar bir zenginliğe malik olabildiğini açıklamak için İslâm tarihinin uzunca bir dönemini kullanmayı düşünebiliriz.

1. Muhammed ve İslâm'ın Yükselişi

Arap Yarımadası'nda iki dinî temayülün bir arada bulunması Muhammed ve İslâm'ın yükselişi için uygun bir zemin teşkil etti.ⁱⁱ İlki, Hristiyanlığın artan etkisi; ikincisi ise Arap Yarımadası'nda kayda değer miktarda bir Yahudi cemaatinin varlığıydı. Mekke ve Medine şehirlerindeki Arap kabilelerinin tecrübe ettiği çok tanrıcılık inancı, İbrahimî tek tanrı inancı ile ve 451 yılındaki Kalkedon Konsili'nden² sonra Hristiyanlık ile bir arada yaşadı. Tek tanrılı dinlerin artan rekabetiyle karşılaşan çok tanrıcılık, tek tanrıcılığın görüşlerini kendi bünyesine kattı. Örneğin, kendisine ibadet edilen birçok tanrı arasından, "Allah" ismiyle bilinen tanrı üstün bir mevkiye yükseldi. 570 yılında dünyaya gelen Muhammed, yalnızca Allah'a ibadet edilmesinde ve kendisinin Allah'ın peygamberi olarak kabul edilmesinde ısrar etmek suretiyle bir adım daha ileriye gitti. Muhammed tarafındaki bu hareket, Mekke'nin kabilevi siyasi hiyerarşisini olduğu kadar, kabul görmüş dinî uygulamaları da kökünden değiştirdi.

Müslüman-Müslüman etkileşimine münhasır dinî-ahlâki kanunlar hazırlanmak, Müslüman-müşrik etkileşimi için ise farklı bir dinî-ahlâki değerler seti teşkil edilmek suretiyle -özellikle de Müslüman olmayanlara karşı vuku bulan ihlalleri haklı göstermek söz konusu olduğunda- ümmet -Müslüman cemaati- diğerlerine karşı çok az hoşgörü gösteren kapalı bir toplum hâline geldi. Muhammed'in, İslâm'ı müminlerin cemaati olarak tasavvur eden idealist/kurtarıcı vizyonu, dinî

² Kalkedon Konsili (The Council of Chalcedon), Katoliklerin, Kadıköy Konsili olarak da bilinen, dördüncü ekümenik konsilidir. Hz. İsa'nın doğasının kesin olarak ortaya konulduğu ve kendisinden sonraki tüm İsevîyât (Mesihbilim) tartışmalarını şekillendiren konsildir. Konsilde alınan kararlar dönemin papası tarafından ilkin reddedilmiş, ancak iki yıl sonra, XXVIII. Karar haricinde tasdik edilmiştir. Frank K. Flinn, *Encyclopedia of Catholicism* (New York: Facts on File, Inc., 2007), 142-143.

hareketinin geleneksel kabilevi ilişkilerden ve asabiyyeden kaynaklı bağlılığın³ üstesinden gelmesini sağladı. Karar verici otorite olarak geleneksel kabile ihtiyarlar heyetinin yerini tanrı ve tanrının elçisi Muhammed aldı. Muhammed'in cemaati, farklı etnik kimliklere ve kabilevi mensubiyetlere malik olsalar bile, kardeş Müslümanlara karşı savaşmayı yasaklaması cihetiyle Arap kabileleri arasında bir yenilik olmuştu. Bu yasak daha sonra, Müslümanın bir diğer Müslümanı öldürmesi durumunda hem katilin hem de kurbanın cehenneme gideceği kuralına dönüştü (Cook, 2007).

İslâm'ın başarısının merkezinde yer alan şehitlik kavramı, Müslümanların cennete ve cehenneme dair inançlarının teşvik edici güçlü doğasını ortaya koymaktadır. Şehitlik, doğum esnasında veya zehirli bir yılanın ısırığıyla; bir hastalıkla veya deniz tutmasıyla ölmek gibi fiilleri kapsar. Zor durumlarda birkaç defa belirli dinî sözleri söyleyen⁴ ve duaları okuyan bir insan şehit olarak nitelendirilebilir (Cook, 2007). Şehitlik için bunca zahmete katlanılması ahirette cennete gitmek (ve cehennemden sakınmak) içindi ve hâlâ da öyle.

Arap Yarımadası'ndaki kabileler İslâm dinini kabul ettikçe, ganimet elde etmek için diğer kabilelere saldırma ortadan kalktı. İslâm'ın Arap Yarımadası'nın ötesine genişlemesi, fethedilen ülkelerdeki gayrimüslimlere vergi uygulanmasını beraberinde getirdi. Daha da önemlisi, Kur'ân'da (16/125),⁵ İslâm'ı tercih etmenin zorla değil sadece ikna yoluyla olabileceği ifade edilmekteydi. Özellikle devlet idaresi, askerî yöntemlerle fethedilmiş ülkelerdeki çok fazla sayıdaki gayrimüslim kitlelere zorla din değiştirilmesiyle uğraşmaktan menedilmişti. Siyasi istikrara duyulan ihtiyaç Müslüman liderleri, bir yandan muhafazakâr İslâmî tutuculuğu⁶ sınırlandırırken, diğer taraftan hoşgörüyü hukuken düzenleyen kurumlar ihdas etmeye sevk etti.

2. Medreseler ve Vakıflar

Müslümanlar fethettikleri topraklarda azınlık konumunda olduklarından ve gayrimüslimlerin İslâm'ı kabul etmelerini sadece ikna yoluyla sağlayabildiklerin-

³ Burada, İngilizce metinde yer alan "tribal affiliations" ifadesi Türkçe'ye tam olarak "akrabalıktan kaynaklı bağlılık" şeklinde de çevrilebilir; ancak metnin akışından, esas anlatılmak istenenin İbn Haldûn terminolojisinde yer alan "asabiyye" (İng. Group feeling, Fr. Esprit de corps, Alm. Gemeinsinn) kavramı ile daha iyi ifade edilebileceği düşünüldüğü için çeviride "asabiyye" kavramı tercih edilmiştir. Asabiyye (veya asabiyet) hakkında tafsilat için şu çalışmalarla bakılabilir: İbn-i Haldûn, *Mukaddime* (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2004), 1/169, 1/171, 1/176, 1/180, 1/189; Hilmi Ziya Ülken - Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *İbni Haldun* (Ankara: Kanaat Kitabevi, 1940), 61-62; Ahmet Arslan, *İbni Haldun* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 94-107.

⁴ "Kelîme-i şehâdet" kastediliyor.

⁵ Metinde bahsedilen âyette şöyle buyurulmaktadır: "Ey Muhammed! Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde tartış; doğrusu Rabbin, kendi yolundan sapanları daha iyi bilir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilir." *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Meal)*, çev. Hüseyin Atay - Yaşar Kutluay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1980), Nahl Sûresi, 16/125.

⁶ Burada, "İslâmî tutuculuk" şeklinde Türkçeleştirilen kavram, İngilizce metinde "Islamic orthodoxy" şeklinde yer almaktadır. Orthodoxy kavramı literatürde genellikle "bir öğretinin ilk şekline sadık kalmak" anlamında kullanılmaktadır. Bu durumda Islamic orthodoxy kavramı, "İslâm'ın ilk ortaya çıktığı dönemdeki ilkelerine sadık kalmak" olarak, daha geniş bir şekilde de tanımlanabilir.

den, düşünce ve konuşma hürriyetine müsaade edilmişti. Önceleri, Hristiyanlar, Budistler ve Yahudilerin dahil olduğu gayrimüslimler, dinlerarası münakaşalarda Müslüman muadillerinden daha becerikliydiler. Bu meydan okumalar Müslümanları, özellikle Aristo'nunkiler başta olmak üzere, münakaşaya dair mantığa dayalı yöntemler üzerinde çalışmaya sevk etti. Jonathan Israel (Israel, 2006) ve Eric Chaney (Chaney, 2016), Orta Çağ İslâmı'nın,⁷ daha sonra Avrupa Aydınlanması'nda olduğu gibi entelektüel fikrî mübadeleleri, bilimsel buluşları ve yerleşik fikirleri ve kurumları sorgulamayı teşvik ettiğini ileri sürmektedir. Müslümanların okulları (medreseler) dikkatlerini Arap grameri ve Kur'ân okumanın temel ilkelerine teksif ettikleri halde; matematik, astronomi, mantık ve doğal bilimlere dair konulara da yer vermişlerdi. Ne var ki teknik dersler terekeyi, zekâtı ve zamanı hesaplama gibi dinî amaçlara yönelik olarak öğretilmekteydi (Berggren, 2016). İleri seviye eğitim ise İslâm hukukuna ve Kur'ân tefsirine odaklanmıştı.

XII. asrın ortalarına doğru Müslümanlar, fethettikleri ve günümüzde İran, Irak, Türkiye, Suriye ve Mısır olarak bilinen coğrafi bölgelerde çoğunluk konumuna ulaşıyorlardı. Bu bölgelerde devlet yöneticilerin himayesinde, bir kişi tarafından belirli amaçları gerçekleştirmeye yönelik kurulmuş bir hayır kurumu olan vakıf formunda medreseler teşkil edilmiştir (Arjomand, 1999; Kuran, 2004). Vezirler ve geniş hanedanın mensupları medreseler için, eğitim müfredatına, öğretim elemanlarının ve yöneticilerin niteliklerine ve maaşlarına ve alt yapıya dair şartlar ihtiva eden vakıflar tesis ettiler. Bu şartlara öğrencilerin sayısı, mali yardım ve binalar, yurtlar, hastaneler ve kütüphanelerin finansmanı da dahildi.

Timur Kuran (Kuran, 2004) tarafından mütalaa edildiği üzere, vakıf sahibi vefat ettiğinde; kurduğu vakıf, vakfın kuruluş şartlarının yerine getirilmesini garanti altına almaya devam eden sonraki nesiller veya atanmış yöneticiler tarafından idare ediliyordu. Bir vakıf yol, su arzı, medrese veya cami gibi önceden belirlenmiş bir sosyal hizmetle iştigal ediyordu. Bir vakıf, kurumların mevcut olmaması veya miras ile ilgili kısıtlamalar olması gibi bazı durumlarda bu kurumları ikame edebiliyordu. Böylelikle, bir vakfın tesis edilmesi, bir şahsa varlıklarını kendi vefatından sonra da süreklilik arz edecek şekilde vakfetmesine imkân tanıyordu. Bununla birlikte, buradaki kısıt, vakfın hizmetlerinin en azından bir kısmının kamu malı özelliğinde olmasının, hayırsever veya onun soyundan gelenler için vakfın cazibesini sınırlamasıydı.

Medreseler, İslâm hukukunun çeşitli branşlarından, Kur'ân ve İslâm gelene-

⁷ Burada, İngilizce metindeki "medieval Islam" ifadesi her ne kadar kestirme bir şekilde "Orta Çağ İslâm'ı" şeklinde Türkçe'ye çevrilebilir ise de bu ifade okunurken dikkat edilmesi gerekir. Zira, Avrupa merkezli tarih yazıcılığının Orta Çağ tesmiye ettiği dönem, Miladi V. asırda Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi ile başlayan ve Rönesans (Miladi XIII. ilâ XV. asırlar) devrine kadar kadar süren dönemdir. Mezkûr dönemde Avrupa, ilmi ve medeni açıdan bir karanlık içindedir. "Orta Çağ İslâm'ı" ifadesi zihinlerde sanki mezkûr dönemde İslâm'ın da bir ilim ve medeniyet karanlığı içinde olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Gerçek, zannedilenin tam tersidir. Miladi VII. asırda zuhur eden İslâm, Miladi VIII. ile XIII. asırlar arasında ve özellikle de IX. ve X. asırlarda her bakımdan kendi altın çağını tecrübe etmiştir. Bu konuda kısa fakat önemli bir değerlendirme için: Lütfi Şeyban, *Endülüs Âlimleri: Bilginin Toplumsal Rolü* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 19 vd.

ğinden dinî âlimlerin göreve getirildiği, devlet destekli kurumlar hâline geldiler. XII. asır boyunca, medreselerin doğasını değiştirecek iki eğilim görünür hâle geldi. İlki, çoğunlukla siyasi bir yöneticinin emriyle medreseler, İslâm'ın belirli bir branşındaki tutuculuğun güçlendirilmesi için artan şekilde kullanıldılar. Devlet yöneticileri vakıf gelirlerini, kendi mahkemelerinin eşğini aşındıran ve medreseler tesis eden din adamları da dahil olmak üzere, kendi taraftarlarını ödüllendirmek için kullandılar. İkincisi, XIII. asırda, vakıfların asli şartları, Şer'î mahkemelerin kadıları tarafından, çoğunlukla bir devlet yöneticisinin lehine olmak üzere, artan bir şekilde hükümsüz bırakıldı (Chaney, 2013). Asli işlevi yönetim şeklinin meşruiyetini sağlamak ve dinî kesimi kontrol etmek olan şeyhülislâmlık⁸ makamı, İran'da, Türkiye'de ve Hindistan'da medrese vakıflarını yönetti (Arjomand, 1999). Sonuç olarak, dinî elitler, devlet yöneticilerinin meşruiyet kaynakları olarak artan şekilde hizmet ettiler (Rubin, 2017) ve medreseler asli ilmî işlevlerini kaybederek siyasileştiler.

3.İslâmi Kültürlerin Gerilemesi

Birçok âlim, Müslüman ülkelerdeki bilimsel ve teknolojik üretimde kabaca XI. asra kadar süren bir "altın çağ" gözlemlediler ve bu vakıyı, İslâm ve bilimin özünde bağdaşmaz olmadığını kanıtı olarak gösterdiler. Tıp, matematik, astronomi ve optikteki bilimsel ilerlemeler XI. asırda Latince ve Yunanca'ya çevrilmeye başlandı (Burnett, 2013). İspanyol şehri Toledo, XII. asrın ortasında, Arapça ve Yunanca metinlerin Latince'ye çevrildiği bir merkez hâline geldi. Katolik din adamları samimi bir şekilde bu metinlerin çeviri faaliyetlerinde yer aldılar. Papalar, papalık yönetimleri, başpiskoposlar, piskoposlar ve diğer din görevlileri, finansman ve fiziki mekân sağlamak ve çevirilerin neşredildiği ve öğretildiği üniversiteler tesis etmek suretiyle çeviri faaliyetlerini aktif bir şekilde desteklediler.

Çeviri faaliyetlerinde patlama yaşanırken, Müslüman ülkelerdeki güncel bilimsel araştırmalar XII. asırdan sonra gerilemeye başladı. Harvard Üniversitesi'nin kütüphane koleksiyonu kayıtlarında yer alan bilim kitapları yayınları bilgilerine dayanarak, Chaney (Chaney, 2016), bu vakıyı belgeleriyle ortaya koymaktadır. Chaney, benzer bir bulguyla XVII. asır Türkiye'sinden bir kitap kataloğunda da karşılaşmaktadır. Bu nedenle Chaney, şu an için en akla uygun açıklamanın, Müslüman ülkelerdeki bilimsel üretimin, bağımsız düşünmenin dinî elitler tarafından baskılanmasıyla bağlantılı olarak, dinî elitlerin yükselen gücüyle ilişkili olduğunu iddia etmektedir.

Bernard Lewis (Lewis, 1993) de benzer şekilde, Müslümanların eleştirel düşünme ve bağımsız karar verme konusunda eğitilmekten ziyade ezberci dayalı bir eğitimle iştiğal ettiklerini ileri sürmektedir. Yeni fikirlere ve yeniliklere çok az açık olmakla birlikte temel dayanakları klasik metinlerdi. İşte bu nedenle İslâm dünyası, İslâm'ın ötesindeki dünyayı merak etmenin önüne geçilmesi ve entelektüel araş-

⁸ İngilizce metinde "sadr" ifadesi geçmekte olup "sadrazam" olarak Türkçe'ye çevrilmesi gerekmektedir, ancak metnin akışından anlaşıldığı haliyle, "sadr" ile kastedilene "şeyhülislâm" karşılığının daha uygun olduğu düşünüldüğü için çeviride ikincisi tercih edildi.

tırmanın engellenerek reformların caydırılması suretiyle kapalı kaldı. İslâm âlimleri, XII. asra geldiğinde İslâm'ın kendisini yeniden bir değerlendirmeye hiç ihtiyaç duymayacak şekilde mükemmel ilan ederek entelektüel açıdan katılaştığını ileri sürmekte. Tüm sorular cevaplanmıştı ve tüm Müslümanlar ve ileride Müslüman olacaklar sadece dinî otoritelere itaat etmeliydi.⁹

Timur Kuran'a göre (Kuran, 1987; 1995), insanların kamuoyuna gerçek fikirlerinden aykırı görüşler beyan ettiği bir durum olan 'tercih çarpıtması'¹⁰ Müslüman toplumlarda norm halini aldı. İnsanlar şahsi olarak sosyal ve iktisadi reformları destekliyor olsalar da bu görüşlerini kamuoyu önünde ifade etmekten çekindiler ve fikirleri doğrultusunda harekete geçmediler. Bu şekilde davranmalarına onları sevkeden şey ise sosyal çatışmadan (fitneden) ve cezalandırılmaktan kaçınmaktı. Böylelikle, fikirlerin açık ve dürüst şekilde mübadele edilmesine yer bırakmayan bir entelektüel ortam, şahsi olarak cezalandırılma korkusundan dolayı norm hâline geldi.

İslâm tarafından teşvik edilen ve İslâm'ın kurumlarının ve politikalarının kemikleşmiş hâle gelmesiyle ortaya çıkan durağan dünya görüşü, toplumsal tercih çarpıtması tarafından iyice sağlamlaştırıldı. Avrupalı toplumlar XIX. asırda sosyal reformlarla meşgul olurken, İslâm dünyası kendi içinde radikal sosyal dönüşüme yol açacak hiçbir büyük ilerleme kaydetmedi. Müslüman dünyanın bunu gerçekleştirememesinin nedeni, kesinlikle, kendi kurumlarının, siyasi, sosyal ve iktisadi statüko için kaçınılmaz olan dengeleyici yapılar olarak görülmesiydi. Kurumların kemikleşmiş hâle gelmesi gerilemenin bir belirtisiydi, nedeni değil.

Kuran (Kuran, 1995), kapitalizmin Avrupa'daki yükselişinin Müslüman toplumlarda bulunmayan üç şarta bağlı olduğunu ileri sürmektedir. İlk unsur, karmaşık üretim ağlarının, yönetimin, araştırmanın ve kitle iletişiminin kontrolünde artan kapasite sayesinde faaliyet zincirlerinin mesafesinin uzamasıydı. Batı Avrupa'da ferdiyetçiliğe, sosyal bağları kopardığı için değil, çeşitlendirdiği ve özellikle de hukuk sisteminin kullanılması suretiyle genişlettiği için değer verildi.

İkinci unsur ise meşru siyasi gücün mutlak egemenlikten hukukun üstünlüğüne dönüşümüydü. Hukuk sisteminin en temel özelliği, sistem tarafından akitlere izin verilmesi, akit şartlarının üstünlüğünün ve mülkiyet haklarının kabul edilmesi ve kredi, sigorta ve diğer düzenlemeler yoluyla isteğe bağlı mübadele üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması suretiyle iktisadi gelişmeyi desteklemesiydi. Kuran, modern şirketlerin temeli olan kurumsal akit hukukunun bir Batı Avrupa icadı olduğunu hususiyetle vurgulamaktadır.

Hukuki, sosyal ve siyasi kurumların seküler hâle gelmesi sonucunda dinin

⁹ İctihat kapısının kapanması meselesi kastedilmektedir. "İctihat kapısının kapanması"ndan murad edilenin mezhepleşmenin sona ermesi olduğu, mezheplerin kendi içlerinde, ilgili mezhebin sistematiğine uygun ve günün şartlarının gerektirdiği şekilde icthat yapabilme imkânının ise her zaman var olduğuyla ilgili bir değerlendirme için: H. Yunus Apaydın, *Fıkıhın Kaynakları (Nass ve İctihat)* (Ankara: Ay Yayınları, 2018), 103 vd.

¹⁰ "Tercih çarpıtması" kavramının tam tanımı, nedenleri ve örnekleri için: Timur Kuran, *Yalanla Yaşamak: Tercih Çarpıtmasının Toplumsal Sonuçları*, çev. Alp Tümerterkin (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 21 vd.

başkalaşım geçirmesi üçüncü unsur olarak öne çıkmaktaydı. Batı Avrupa'da din, hem sosyal değişimlerden hem de siyasi ve hukuki reformlardan korunmuş değildi. Weber, iktisadi kalkınma gerçekleştikçe toplumun da birçok bakımdan sekülerleşeceğini öngördü. Yenilikçiler de Weber ile aynı şekilde; İslâmî ülkelerin, eğer kalkınacaklarsa, sekülerleşmeleri gerektiğini ileri sürdüler.

Timur Kuran, bu iddianın gerçeklik payı olduğunu ileri sürüyor. Müslüman dinî otoriteler (ulema), taraftarlarının kendi dinî inançlarını, ibadetlerini ve değerlerini ne şekilde yorumlayacakları hususunda dikkate değer bir nüfuz elde etmişti. Âlimler, İslâm'ın siyasi söyleminin hükümetin kötü yönetimine başkaldırılması ile ilgili herhangi bir hüküm içermediğine işaret ediyorlar. Aksine, klasik İslâm, vatanşahların başarısız yöneticiye itaat etmesini zorunlu tutmaktadır.

Timur Kuran, din adamları sınıfının değişime olan direncinin aşılabilir olmadığı sonucuna varmaktadır. Kuran, mühendislik ve tıp alanlarında Batı tarzı okulların tesis edilmesini örnek gösteriyor. Nihayetinde, Kuran'ın görüşü, İslâm'ın dinî bakış açılarının Müslüman ülkelerin iktisaden gerilemelerine katkı sağladığı şeklindedir.

X. ya da XI. asra geri gidersek, bilimsel kitap üretimi örneğiyle uyumlu olarak, İslâm dünyasının iktisaden büyük ölçüde Batılı Hristiyan dünyasından daha ileride olduğunu görürüz. Kuran'ın (Kuran, 2004, 71) ifade ettiği üzere, "Bin yıl önce, kabaca X. asır civarında, hayat standardı, teknoloji, tarım üretimi, okuryazarlık ve kurumsal yaratıcılık ölçütleri dikkate alındığında, Orta Doğu dünyanın iktisadi açıdan gelişmiş bir bölgesiydi. Sadece Çin belki bir miktar daha gelişmiş durumdaydı. Sonrasında, bir şekilde, Batı Avrupa'nın kaynakları bir araya getirme, üretken faaliyetleri koordine etme ve mübadeleleri gerçekleştirme kapasitesini geniş ölçüde arttırmasına imkân sağlayan kurumsal dönüşümü gerçekleştirme hususunda Orta Doğu başarısız oldu." XVII. asra geldiğinde Batılı ülkeler açık ara öne geçmişti.

Batı Avrupalı toplumlar özellikle XVIII. asırda Sanayi Devrimi'nin eşliğindeyken, Müslüman ülkeler siyasi ve sosyal istikrar üzerine aşırı odaklandıkları için iktisadi açıdan durağanlaşıyorlardı. Her ne kadar bu istikrar iktisadi ilerleme için iyi olsa da İslâm, statükoyu destekleme hususunda çok ileriye gitti. Örneğin, iktisadi faaliyetleri kısıtlayan piyasa düzenlemeleri için dinî gerekçelendirmeler ortaya konulmuştu. Avrupa'nın iktisadi kalkınması Osmanlı İmparatorluğu'nu geride bırakmaya başladığında, bu geri kalma sürecinde imparatorlukta takınılan tutum, değişiklik yapmak için değil kendisinden medet umulduğu için dine başvurmak olmuştu. Batı bir iktisadi büyüme (teknolojik, kurumsal ve örgütsel yenilikler nedeniyle kişi başına düşen gelirden artışlar) döneminden geçtiği esnada, Müslüman ülkeler iktisadi durgunluk ve bilimsel ve teknolojik araştırmada bir düşüş dönemini yaşıyorlardı. Daha önce ifade edildiği üzere, (kullanılabilir verilerimizin ilk yılı olan) 1875'e geldiğinde, (verilerimizde Türkiye'ye tekabül eden) Osmanlı İmparatorluğu'nda, sonraları OECD'yi teşkil edecek olan Batı Avrupa ülkelerindeki kişi başına düşen GSYH'nın yarısı kadar, göreceli olarak düşük bir iktisadi büyüme görülmüştü.

4.İslâm Hukuku ve Mevzuatı

Müslüman ülkelerin, özellikle XV. asırdan sonra iktisaden göreceli olarak gerileyişinin anahtarı bu ülkelerin düzenleyici kurumlarında bulunmaktadır.ⁱⁱⁱ İslâm hukuku ve mevzuatına dair analizimiz özellikle Timur Kuran'a (2004) dayanıyor. Kuran, İslâm hukukunun kurumlarının birçoğunun Kur'ân'da özellikle belirtilmemiş olmakla birlikte, Muhammed'in ve hemen sonrasında gelenlerin¹¹ hâkimiyetinin sona erdiği 661 yılı ile aşağı yukarı 1000 yılları arasında tedricî olarak geliştiğini ifade etmektedir. Bu kurumların en önemli ilkeleri, o zamandan en azından XIX. asra kadar büyük bir değişim göstermedi. Dahası, İslâmi hukuk yapısından getirilen kısıtlamalar, XVIII. asırda başlayan Sanayi Devrimi'yle birlikte iktisadi büyümeye gittikçe artan bir şekilde engel teşkil etti.

Kuran'a (Kuran, 2004, 74) göre, "Kur'ân'da belirtilen birkaç iktisadi kuraldan en tafsilatlı ve en kesini miras ile ilgili olanıydı. Anlaşılması güç kurallara göre, mal varlığının üçte ikisi kadının veya erkeğin geniş akraba topluluğu için muhafaza ediliyordu." Böylelikle, miras hukuku esasında cinsiyet eşitliğini teşvik etti; fakat aynı zamanda, serveti küçük parçalara böldü ve servet birikimini engelledi. Kuran'ın (Kuran, 2004, 88) belirttiği üzere, "Burada endojen (içsel) iktisadi modernleşmeye engel olarak tanımlananlar içinde hâlâ büyük ölçüde (XXI. asırda) yerinde duran kurum, İslâmi miras sistemidir."

İslâm akit hukuku ile ilgili anahtar bir kavram, onun ferdî tabiatıdır. (Kur'ân'da belirtilmemiş olan) Ortaklıklara izin verilmiş, fakat ortaklardan birisinin ölmesiyle bu oluşumların sona ereceği üzerinde uzlaşmaya varılmıştır. Daha da belirgin bir şekilde, şirketlerin müstakil ve daimi bir tüzel kişiliğe malik oldukları kabul ve tasdik edilmemiştir. 1908 yılına kadar herhangi bir şirket kanunu olmayan Orta Doğu'da, gayrimüslimler, sadece yabancı bir ülkenin hukuk sistemi altında şirket kurabilirlerdi. Gayrimüslimler, himaye altındaki yabancılar addedilerek¹² ve her daim yabancıları da bünyesinde barındıran şirket birliklerinin bir parçası olmak kaydıyla; merkezleri Paris, Londra veya diğer Avrupa şehirlerinde bulunan şirketler tesis ettiler (Kuran, 2010).

Müslümanlar işlemlerinde İslâm hukukunu kullanmaları gerektiği hâlde; Hristiyanların ve Yahudilerin, Müslümanların dahil olmadığı işlemlerde, Batı tarzı hukuki düzenlemeleri kullanma seçenekleri mevcuttu. Timur Kuran, bu seçeneğin, Hristiyanların ve Yahudilerin, Müslüman ülkelerinde Müslümanlardan neden sıklıkla daha başarılı olduklarını açıklamaya yardım ettiğini ileri sürmektedir. Ölçek ekonomileri,¹³ Sanayi Devrimi'nin sunduğu teknolojik fırsatlardan faydalanmada

¹¹ Asr-ı Saadet ve Râşid Halifeler (Miladi 632-661) devri kastediliyor.

¹² İslâm hukukunda "zımmî", "ehl-i zimmet" veya "ehl-i kitap" tesmiye edilen, Hristiyanlığa veya Yahudiliğe mensup gayrimüslimler kastediliyor.

¹³ "Ölçek (mikyas) ekonomileri" veya "ölçek yararlanmaları (Economies of scale)" kavramı iktisatta, bir firmanın üretim kapasitesi veya üretim tesislerinin ölçeği arttırıldığında üretimin verimliliğinde meydana gelen artışı veya ortalama maliyette meydana gelen düşüşü ifade etmek için kullanılmaktadır. Halil Seyidoğlu, *Ekonomi ve İşletmecilik Terimleri: Açıklamalı Sözlük* (İstanbul: Güzem Can Yayınları, 2001), "Economies of Scale", 153; Feridun Ergin, "Ölçek Yararlanmaları veya Mikyas Ekonomileri". *Ak İktisat Ansiklopedisi*, ed. Feridun Ergin vd. (İstanbul: Ak Yayınları, 1973),

merkezî önemi haiz hâle geldiğinde, Müslümanların İslâm hukukuna olan bu bağımlılığı özellikle bir külfet halini aldı.

İslâm hukukunun, özellikle de (Kur'ân'da muhtemelen yer alan bir engel olan) fâiz ödemelerini¹⁴ kısıtlamak suretiyle, kredi piyasalarının gelişmesine engel olduğu iyi bilinmektedir. Fâiz kısıtlamalarını aşmak için birçok mekanizma icat edilerek bunlara mûsamaha gösterildi ve bu durum, kredi üzerindeki kısıtlamaların iktisadi etkisini sınırlandırmış olabilir. Ayrıca sigorta akitlerine de hukuki kısıtlamalar uygulandı ve bunlar İslâmi hukuk sistemi tarafından ancak sınırlı uygulama sahası buldular.

Kuran (Kuran, 2004), İslâmi siyasi sistemlerin, sıklıkla, keyfi vergi getirilmesini, kamulaştırmayı ve yol yapımı işinde olduğu gibi angarya emek tedarikini de kapsayacak şekilde, mülkiyet haklarına dair güvencenin ortadan kalkmasına yol açtıklarını ileri sürmektedir. Yolsuzluk ve rüşvet ile birlikte mezkûr meseleler, Müslüman bölgelerde Batı'dakilere göre daha sık görülür hâle gelmiş olabilir. En azından 1215'te Britanya'da, Magna Carta'dan¹⁵ başlamak suretiyle Batı, merkezî otoriteyi sınırlandırmada ve keyfi vergilendirmeyi önlemede bir ölçüde başarıya ulaşmıştı.

5. Müslümanların Avrupa İhtilafları Üzerindeki Etkisi

Murat İyigün (İyigün, 2008) Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya düzenlediği askerî seferlerin, Avrupa içerisindeki Katolikler ve Protestanlar arasındaki şiddetli ihtilaflar üzerinde, Protestan Reformasyonu'nun ardından büyük etkisi olduğunu iddia etmektedir. İyigün'ün fikri, Katoliklerin ve Protestanların Müslüman istilacılarla meşgul olurlarken, müttefik olmaya -veya en azından birbirleriyle kavga etmemeye- istekli hâle geldikleri yönündedir. Özellikle, İyigün, Muhteşem Süleyman'ın¹⁶ teşkil ettiği Müslüman tehdidi 1521 ile 1566 yılları arasında zirve yaptığında, Avrupalılar arasındaki askerî çatışmaların %25 kadar azaldığını ortaya koymaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ittifak etme karşılığında Lüteryencilüğün tanınması talep edildiğinden, Müslümanların zaferleri yeni yeni gelişmeye başlayan Protestan hareketine bir pazarlık gücü sağladı. Almanya'nın birbirleriyle savaş halinde olan dinî hizipleri arasında yarım asırlık bir barışı müj-

→

2/744.

¹⁴ Burada, Kur'ân'da fâizi yasaklayan âyetlerden bahsedilmektedir. Fâiz, Kur'ân'da birdenbire ve tek seferde değil, tedricî olarak yasaklanmıştır. Bu tedricîlik sırasıyla şu âyetlerde takip edilebilir: Rum Sûresi (30/39), Nisa Sûresi (4/161), Âl-i İmran Sûresi (3/130), Bakara Sûresi (2/275-276 ve 278-279-280-281). Muhammad Ayub, *İslâmi Finansı Anlamak*, çev. ed. Suna Akten Çürük - Raif Parlakkaya (İstanbul: İktisat Yayınları, 2017), 47 vd.; Yücel Kamar, *Türkiye'de Fâizsiz Sermaye Piyasalarının Teşekkülü ve Fâizsiz Sermaye Piyasası Araçları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 65 vd.

¹⁵ "Magna Carta (The Great Charter, Büyük Ayrıcalık)", İngiltere Kralı John tarafından 15 Haziran 1215 tarihinde ilan edilen ayrıcalıklar ve bu ayrıcalıkları ihtiva eden metindir. 1216, 1217 ve 1225'de çeşitli değişikliklerle yeniden yayınlanmıştır. 1215 tarihli metnin tam bir İngilizce çevirisi için: Ralph V. Turner, *Magna Carta: Through the Ages* (Great Britain: Pearson Education Limited, 2003), 226 vd.

¹⁶ Osmanlı tahtının onuncu padişahı Kanuni Sultan Süleyman (ölümü 1566), Avrupa merkezli tarih yazıcılığında, "Muhteşem Süleyman (Süleyman the Magnificent)" şeklinde tesmiye edilir.

deleyen 1555'teki Augsburg Barışı'nda¹⁷ bu talep belirgin bir şekilde ortaya konuldu.

İyigün'e (İyigün, 2008) göre, Augsburg Barışı'nın sadece geçici bir erteleme olduğu ortaya çıktı; çünkü Müslüman askerî tehdidinin gerilemesiyle Katolikler ve Protestanlar arasındaki barışı teşvik eden muharrikin gücü de zayıflamıştı. Osmanlılar'ın 1571'de Lepanto Deniz Savaşı'ndaki¹⁸ ağır deniz mağlubiyetinin ardından, Katolik Karşı-Reformasyonu¹⁹ döneminde Katolikler ve Protestanlar arasındaki şiddet tırmanışa geçti.²⁰ Protestan reformcuları ile Katolik karşı-reformcuları arasındaki kanlı mezhep çatışması, zayıfın 2,8 ila 3,3 milyon kişi olduğu tahmin edilen Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sırasında zirveye çıktı. İyigün, Avrupa'da yoğun dinî temelli ihtilafların bu döneminin, Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî zayıflığı ile aynı döneme denk düşmesinin tesadüfi olmadığını iddia etmektedir. Katoliklerin ve Protestanların Avrupa'da barışçıl şekilde bir arada yaşama durumuna erişmeleri ancak 1648'deki Westfalya Barışı'yla olmuştu.²¹

Üç Müslüman imparatorluğun (Osmanlılar, Safevîler ve Moğollar²²) gerilemeleri ve Batılı güçlerin süregelen akınları, eskiden İslâm'ın hüküm sürdüğü toprakların sömürgeleştirilmesine yol açtı. İngiltere nihayetinde Hindistan, Burma, Mısır, Filistin ve Ürdün'ü kontrolü altına aldı. Hollanda, Endonezya'ya malik oldu. Fransa, Cezayir, Lübnan, Suriye ve Fransız Fası'na hükmetti. İspanya ise İspanyol Fası'nı ele geçirdi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye, Irak, Suriye ve Suudi Arabistan dahil olmak üzere yeni devletlere bölündü. Körfez'in batı kıyısındaki küçük Arap şeyhlikleri 1971 yılına kadar İngiliz himayesi altındaydı (Kuveyt 1961'e kadar kaldı). Pers diyarı (İran) hiçbir zaman sömürge olmamakla birlikte, XIX. asrın büyük bölümünde ve XX. asırda İngiltere orada Rusya ile rekabet etti.

¹⁷ 1555 Augsburg Barışı, Katolik-Protestan ihtilafında Katoliklerin, Lüteryenlerin meşruiyetini ilk kez tanıdığı bir dönüm noktasıdır. J. Gordon Melton, *Encyclopedia of Protestantism* (New York: Facts On File, Inc., 2005), 56-57.

¹⁸ Osmanlı tarih kitaplarında "İnebahtı Deniz Savaşı" olarak da zikredilmektedir.

¹⁹ "Karşı-Devrim (Counter-Reformation, Gegen-Reformation, Katolik Karşı-Reformasyonu)", Alman tarihçi Leopold von Ranke tarafından, özellikle papaların şahsında Katoliklerin Protestanlara karşı takındıkları saldırgan tutumları tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Michael A. Mullet, *Historical Dictionary of the Reformation and Counter-Reformation* (United States: Scarecrow Press, Inc., 2010), 110 vd.

²⁰ Fransa'da, 1572 yılının St. Bartholomeu Günü'nü (24 Ağustos) takip eden ilk haftada ülke çapında yirmi bin, toplamda ise yüz bin kişinin katledilmesi bu şiddetin en bilinen örneğidir. Melton, *Encyclopedia of Protestantism*, 481-482. Ayrıca, Katolik-Protestan çekişmesinin özellikle Fransa cephesinin tafsilatı için: Charles Tilly, *Avrupa'da Devrimler: 1492-1992*, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016, 207-212).

²¹ "Otuz Yıl Savaşları", hem Almanya toprakları içinde Katoliklerin ve Protestanların mücadele ettiği bir iç savaş hem de Fransa, İspanya, Danimarka ve İsveç'in de dahil olmasıyla uluslararası bir savaş niteliğindedir. Savaşları bitiren Westfalya Barışı ise dinî içerikli olmayan; devlet, savaş, iktidar gibi salt dünyevi konuların görüşüldüğü ilk büyük uluslararası konferans olmuştur. Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, ed. Melek Fırat vd. (Ankara: İmge Kitabevi, 2005), 99-101.

²² Buradaki "Moğollar" ifadesi ile Hindistan'daki Babür İmparatorluğu (1526-1858) kastediliyor.

6.Hac ve Ramazan

İslâm'ın beş şartından ilki, Allah'ın varlığına, birliğine ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna inanmak; ikincisi, günde beş vakit namaz kılmak (sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı); üçüncüsü, muhtaçlara yardım (zekât); dördüncüsü, ramazan ayı boyunca oruç tutmak ve beşincisi (kişinin fiziki ve mali imkânlarının uygun olması durumunda) hayatta en az bir defa Mekke'ye hacca gitmek. Yakın zamanda iktisatçılar tarafından gerçekleştirilen iki çalışma bu son iki şart ile ilgilidir. Önce hacı tartışacağız ve sonra ramazanı inceleyeceğiz.

6.1.Dinî Hoşgörünün Teşviki: Bir Hac Çalışması

Hac, İslâmî takvime göre zilhicce ayının sekizinci gününden başlamak suretiyle her yıl Suudi Arabistan'ın Mekke şehrinde gerçekleştirilir. İbadetler beş gün boyunca devam eder.²³ 2012 yılında, yüzün üzerinde ülkeden gelen üç milyondan fazla insan hac farızasını yerine getirmişti. Mekke'de 2013 yılındaki salgın hastalık ve 2014 yılındaki geniş çaplı inşaat programı nedeniyle kısa süreli azalmalar olsa da hacca katılım on yıllardır artış kaydetmektedir. 2012 yılında hacıların (hacca katılanların) yaklaşık %64'ü erkekti ve %54'ü Suudi Arabistan dışından gelmişti. Tüm hacılar aynı ritüelleri yerine getirirler ve erkekler beyaz çarşafların ön plana çıktığı, basit ve benzer elbiseler giyerler. Bu uygulama, katılımcılar farklı sosyoekonomik ve kültürel çevrelerden gelmiş olsalar dahi kardeşlik ve eşitlik duygusunu geliştirir. David Clingingsmith, Asim Khwaja ve Michael Kremer'in (Clingingsmith – Khwaja – Kremer, 2009; bundan sonra CKK) hac ile ilgili bir çalışması, hacıların, hacı olmayı kendi hayatlarındaki en önemli dinî olay olarak tanımladıklarını ifade etmektedir.

Bir araştırmanın bakış açısından, hacca gitmenin ferdi davranış ve tutumlara etkisini ölçmek zordur; çünkü hacca gidenler, iktisatçıların endojen (içsel) seçim adını verdikleri bir kavramı temsil ederler. Örneğin, insanlar hacca, görülmemiş derecede dindar olduklarından veya hoşgörülü bir küresel bakış açısına malik olmaya daha istekli olduklarından dolayı gidiyor olabilirler. Bu meseleyi halledebilmek için CKK çalışması 2006 yılı Pakistan hac çekilişinin rastgele katılım verilerinden istifade etti. Mezkûr yılda, Pakistan'ın 150.000 kişilik toplam hac kotasından 90.000 kişiye vize onayı verildi ki bu onaylanan başvuruların %89'unu hac çekilişine katılanlar teşkil ediyordu. Yirmi kişiye kadar gruplar halinde çekilişe başvuran 135.000 kişi arasından %59'u başarılı oldu.^{iv} Çekilişi kazanamayanların %11'i (özel tur operatörlerine ödeme yaparak veya özel kotalar yoluyla) hacca giderken; çekilişi kazananların %99'u fiili olarak hacca katılım sağladı. Böylelikle, hac çekilişindeki bu başarının tesadüfi olması, diğer taraftan, benzer insanların hacca gidip gitmeyeceği hususunda büyük bir tahmin değerini haiz oldu. CKK çalışması çekiliş sonuçlarının cinsiyet, yaş, medeni durum ve eğitim gibi karakteristik özellikler açı-

²³ Esasında, hac ayları şevval ve zilkade aylarının tamamı ile zilhicce ayının ilk on günüdür. İngilizce metinde kastedilen beş günlük süre Arafat'ta vakfe yapılması ile başlayıp Kurban Bayramı'nı ihtiva eden süredir.

sından gerçekten de tesadüfi olduğunu doğruladı. Bu nedenle, herhangi birinin çekilişte başarılı ve başarısız olanları mukayese etmek suretiyle haccın nedensellik etkisini ayırıştırabilecek olması ikna edici görünüyor.

CKK projesi Pakistan Hükümeti'nden, 2006 yılında hacca başvuranların bir listesini elde etti ve bu insanlar arasından seçilenlerle hacdan sonra beş ila sekiz aylık bir dönem içinde bir mülakat gerçekleştirdi. Çekilişe katılanlar arasından başarılı ve başarısız olanları kapsayan bu araştırma, çok zenginlerin ve çok fakirlerin araştırma dışında bırakılması haricinde, Pakistan'ın yetişkin nüfusunu temsil eder nitelikteydi. (En zenginler özel tur operatörlerini kullanmaya, en fakirler ise çekilişe hiç başvurmamaya eğilim gösteriyorlar.)

Araştırmanın bir bulgusu, haccın kişinin kendisini dindar olarak görme eğilimini arttırdığı ve ferdî ibadetlere katılımı önemli ölçüde genişlettiği yönündedir. Daha ziyade Pakistan'a özgü dinî uygulamalardan, küresel olarak kabul görmüş İslâmî ibadet şekillerine doğru bir kayma meydana geldi.

Hoşgörü açısından bakıldığında bir bulgu da hacıların, diğer milliyetlerden insanlar, özellikle de katılımcıların en geniş iki grubunu teşkil eden Suudiler ve Endonezyalılar ile ilgili olumlu görüşler geliştirmiş olmalarıdır. Gelgelelim, (hacca fazla sayıda katılım göstermeyen) Avrupalılar ile ilgili görüşlerde bir etki söz konusu olmadı. Farklı cemiyetlerden ve etnik kökenlerden gelenlerin İslâm'a dahil olması hususundaki olumlu fikirlerde genel bir artış meydana geldi. Yine de hac, dinin siyasetteki rolü hakkındaki fikirleri değiştirmede ki buna siyasi İslâm'a olan destek de dahildir.

Hacca katılım, insanları -erkekleri ve kadınları- kadınların entelektüel, manevi ve ahlâki boyutlarıyla gelişmiş bir statüye malik olmasını destekler hâle getirdi. Kızların eğitimine ve kadınların iş gücüne dahil edilmesine olan destekte bir artış meydana geldi. Bununla birlikte, sonuçlar, ailede erkek hâkimiyetinin kabülünde herhangi bir değişme olduğunu göstermedi.

Kadının statüsüne dair bu özgürlükçü yaklaşım, ortaya çıkabildiği ölçüde, kadınların ve erkeklerin, buna aileden olmayanlar da dâhil, hac süresince birlikte seyahat etmelerinden ve bir arada bulunmalarından kaynaklanmış olabilir. Sonuç olarak, farklı cinslerin bir araya gelmesi Pakistan'daki olağan durumlara kıyasla çok daha fazlaydı. Bu bakış açısı, CKK bulgularının Pakistan'a özgü olabileceği izlenimini veriyor; yani, kadına dair yaklaşımlar Endonezya benzeri diğer ülkelerde daha özgürlükçü bir tutuma evrilmiş olabilir. Bu yüzden değişikliklerin, kadının statüsüne dair tutumların mevcut durumda daha olumlu olduğu ülkelere gelen insanlara göre farklı olması muhtemeldir. Bu mukayeseyi yapabilmek için araştırmacıların CKK araştırma tasarımını diğer ülkelere uyarlamaları gerekirdi.

6.2.Ramazan ve İktisadi Büyüme

Yaş ve hastalık sebebiyle istisnalar olmakla birlikte İslâm, Müslümanların, ramazan ayı boyunca her yılın aşağı yukarı bir ayında gün doğumundan gün batımına kadar yeme içmeden uzak durmalarını şart koşar. Bu dönemde, aynı zamanda, ibadet etme ve Kur'ân okuma gibi manevi faaliyetlerde artış ön plana çıkar. Bu nedenle, ramazanı büyük ölçüde İslâmî faaliyetlerin ve dinî kurallara sıkı sıkıya

uymanın bir genişlemesi olarak değerlendirilebilir ve bu değişikliğin, büyüme oranı gibi bazı çıktıları nasıl etkilediğini irdeleyebiliriz. Perhizin (orucun) ve ibadetlerin artmış olması noktasından, ramazanın çalışma esnasında sarfedilen çabayı ve verimliliği düşüreceğini ve bu suretle iktisadi büyümeyi yavaşlatacağını öngörebiliriz.

Filipe Campante ve David Yanagizawa-Drott (Campante - Yanagizawa-Drott, 2015; bundan sonra CY) tarafından gerçekleştirilen bir çalışma, dinî kurallara sıkı sıkıya uymanın iktisadi çıktılarına etkisini ayrıştıran bilimsel bir bakış açısıyla, ramazanın dikkat çekici bir özelliğinin, lokasyonun enlemine bağlı olarak ramazanın süresinin bir yıldan diğerine değişiklik göstermesi olduğunu vurgulamaktadır. Böylece, İslâmî takvimin güneş takvimine göre farklılık arz etmesi -kabaca her yıl on bir gün kayma-ramazanın yaza tesadüf ettiği zamanlarda her bir ramazan günü tutulacak oruç saatlerinin daha fazla olduğu anlamına gelmekte ve bu olgu ekvatorun daha kuzeyinde yer alan ülkeler için daha belirgin hâle gelmektedir. Karşıt olgu ise kış ramazanları için geçerli olmaktadır^v ve tüm bu yapı, güney yarım kürede yer alan ülkeler için kuzeydekilere kıyasla tersine dönmektedir.

CY'nin gözleme dayalı bir bulgusu, beklenildiği gibi, ramazan saatlerindeki bir artışın o yıl iktisadi büyümenin önemli ölçüde düşmesine yol açtığına dairdir. Dahası, bir ülkenin nüfusunun İslâm'a bağlılığı arttıkça bu etki daha da önemli hâle gelmektedir. Alt uçlarda (%25'e kadar olan dini bağlılıklarda) ramazan saatlerindeki değişimlerin iktisadi büyümeye etkileri aslında sıfır olmaktadır. Saatlerdeki değişim doğrudan doğruya sadece Müslüman nüfusu etkilediği için, yukarıda bahsedilen durum bir anlam taşıyor. Verilerin bu akla yatkın düşünce ile uyumlu olması, CY'nin ulaştığı sonuçların ramazan saatlerindeki değişimlerin iktisadi etkilerini gerçekten de ayrıştırdığı hususunu daha ikna edici hâle getiriyor.

Nicel bir örnek olarak, CY çalışması ilkinin ekvatora çok daha yakın olduğu iki baskın Müslüman ülkeyi, Bangladeş ve Türkiye'yi mukayese ediyor. Hâliyle, yaz ramazanının olduğu bir yılda Türkiye'deki ramazan saatleri Bangladeş'tekine kıyasla artıyor ve sonuç olarak Türkiye Bangladeş'e kıyasla yılda yüzde bir gibi bir oranda daha az büyüyor. Kış ramazanlarında ise etkiler tersine dönüyor ve Türkiye Bangladeş'e kıyasla yılda yüzde bir oranında daha fazla büyüme eğiliminde oluyor. Büyüme etkileri zaman içerisinde tersine döndüğünden, ramazanın kişi başı GSYH seviyesi üzerindeki etkisi geçicidir- Türkiye ve Bangladeş'in kişi başı GSYH'larının göreceli seviyeleri üzerinde kalıcı bir etki mevcut değildir.

Etkiler sadece geçici olsa da iktisadi büyüme üzerinde tahmin edilen bu etki -yukarıdaki örnekte yılda yüzde bir- araştırmacıların ayrıştırabildiği bir durumdur ve iktisadi büyümeye etki eden diğer belirleyici etkenlerle mukayese edildiğinde, nicel olarak anlamlıdır. Bu yüzden, sonuçlar geniş ölçüde, dindarlığın derecesindeki bir değişimin iktisadi çıktılar açısından önem taşıyabileceğini akla getirmektedir. Bu bulgular üçüncü bölümde ele aldığımız, dinî katılımın ve inançların büyümeye etkileri konusu ile uyumludur.

Campante ve David Yanagizawa-Drott (Campante - Yanagizawa-Drott, 2015) çalışması, Dünya Değerler Araştırması'nda yer alan mutlulukla ilgili sorulara verilen cevapları ölçmek suretiyle ramazan saatlerindeki farklılaşmanın kişilerin huzu-

ru üzerindeki etkisini de araştırmıştır. İlginç bir şekilde, CY, daha uzun ramazan saatlerinin iktisadi büyümeyi yavaşlatsa da kişisel huzuru arttırdığını gözlemlemiştir. Herhangi bir Müslüman için, daha uzun bir ramazandan haz almanın ve manevi faydalar elde etmenin uzun ramazan günlerinin kaçınılmaz iktisadi maliyetine değer oluşu, yukarıda ifade edilen durumun mantıklı bir açıklamasıdır.

7. Diğer Dinler

Din ekonomisi alanındaki birçok çalışma Max Weber'in Protestan ahlâki fikrinden ilham almış ve bu nedenle, Hristiyanlığın alternatif teşekküllerinin iktisadi söylemlerine odaklanmıştır. Gelgelelim, Rachel M. McCleary'nin (McCleary, 2007) felaha ermenin doğası ve ferdi faaliyetlerin kişinin felaha erme şansını nasıl etkileyeceği üzerine yapılan çalışmasında ortaya konulduğu üzere, diğer ana akım uluslararası dinlerde de benzer meseleler mevcuttur. Bu bölüm, İslâm'ın iktisadi söylemlerine vurgu yaptı. Şimdi ise diğer önemli dinler ile ilgili bulguları kısaca anlatacağız.

7.1. Hinduizm ve Budizm

Hinduizm'de, Yahudilik ve Hristiyanlık'ta olduğu manada bir cennet ve cehennem kavramı mevcut olmasa da felahın, dünyevi işlerden bir el etek çekme hali olan nihai gerçeğin bilgisine²⁴ tekabül ettiği düşünülebilir. Bu hâle eşlik eden aydınlanma ise birbiri ardı sıra gelen fiziki bedenlerde daha mükemmel hâle gelme şeklinde işleyen reenkarnasyon yoluyla, tedricen elde edilir. Reenkarnasyon inancı, kast gibi, kişinin şimdiki zamandaki kontrol salahiyetinin ötesinde olan geçmiş faaliyetler ve durumlarla bağlantılı olan "karma"²⁵ ile ilişkilidir. Bununla beraber kişiler, düzeltici ahlâki faaliyetler yoluyla geçmişteki yanlışlarını telafi etmelerine imkân veren bir hür iradeye maliktir. Bu açıdan, fertlerin her biri, kendi ahlâki davranışlarının bir sonucu olarak nihai kurtuluşlarından veya mahvolmalarından kendileri sorumludurlar: "Kötü karma, (1) kişinin, dâhil olduğu kastın ve kendi hayatının ilgili safhasının gerektirdiği mecburi fiilleri yerine getirmekte başarısız olmasının, (2) yasaklanmış bir fiili işleminin veya (3) şehvi arzularına düşkün olmasının sonucudur." (McCleary, 2007, 54) İktisadi teşvikler bağlamında, kişinin ailesine ve topluma karşı vazifelerini yerine getirmesi için ihtiyaç duyulması nedeniyle; Hinduizmin meşru yollardan servet sahibi olmayı övgüye değer bulması önemlidir.

Sriya Iyer (Iyer, 2018, Bölüm 2) Hinduizmin tek bir temel kutsal kitaba veya tanrısal varlığa vurgu yapmaksızın, birden fazla tanrıyı ön plana çıkardığını belirtmektedir. Şeklî dinî hizmetlere katılma Hristiyanlık ile mukayese edildiğinde

²⁴ Metnin akışından, "nihai gerçeğin bilgisi"nden kastedilenin, Hinduizm'deki ve Budizm'deki "Nirvana" kavramı olduğu anlaşılmaktadır. "Nirvana" kavramı hakkında tafsilatlı bilgi için: Costance A. Jones – James D. Ryan, *Encyclopedia of Hinduism* (New York: Facts On File Inc., 2007), 313-314; Edward Irons, *Encyclopedia of Buddhism* (New York: Facts On File, Inc., 2008), 370.

²⁵ Hinduizm'deki ve Budizm'deki "karma" felsefesi hakkında: Jones – Ryan, *Encyclopedia of Hinduism*, 228; Irons, *Encyclopedia of Buddhism*, 276-277.

daha önemsizdir. Hindu dininde ahlâk, bir dizi dinî inançtan daha önemlidir. Önemli olan, kişinin yükümlülüklerini yerine getirmesidir ki bunlardan bazıları hareket kabiliyetini ve değişimi kısıtlayan bir yönetim şekli olan kast sisteminin gerektirdiği yükümlülüklerdir. Karmanın tezahürlerine dair tevekkül inancıyla mezc edilen bu özellikler, halkın ve hükümetlerin orta karar bir iktisadi performanstan güya memnun oldukları bir sistemi ifade etmek için kullanılan bir “Hindu büyüme oranı” kavramını ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, Dani Rodrik ve Arvind Subramanian (Rodrik -Subramanian, 2005), Hindistan’ın 1980’lerin sonunda iktisadi durgunluktan istikrarlı bir yüksek büyümeye kaymasının hükümet tarafında, iş yapma yanlısı -ve diyebiliriz ki piyasa yanlısı- bir bakış açısına doğru bir “davranışsal kayma” sonucunda gerçekleştiğini iddia etmek suretiyle, bu fikre karşı çıkmıştır. Üstü kapalı olarak, Hindistan’da iktisadi büyümeyi teşvik eden politikalara yönelişin, Hindu iktisadi görüşlerindeki değişimlerden kaynaklanmadığını ifade ediyorlar.

McCleary (2007)’de sözü edildiği üzere; Budizm, İsa’dan beş yüz kadar yıl önce Hindistan’da Hinduizm’den neşet etmiş ve Doğu Asya’nın bazı bölümlerinde tedrici olarak bilinir hâle gelmiştir. Hinduizm’in reenkarnasyon dahil birçok dogmatik görüşlerini ihtiva etmekle birlikte Budizm, felaha (nirvanaya) ermenin araçları olarak meditasyona ve tefekkür etmeye önem verir. Dünyadan el etek çekmeye (aşırı zühde) de sefahata düşkünlüğe de bünyesinde yer vermeyen “orta yol” a bir vurgu vardır. Budizm, özellikle de aileye, arkadaşlara ve keşişler cemiyetine yönlendirilmiş bir hayırseverliğe Hinduizm’den daha fazla ağırlık verir. Hinduizm’le birlikte Budizm de yükümlülüklerin yerine getirilmesine imkân tanınması nedeniyle, meşru bir şekilde kazanılmış servete değer verir. Bölüm 6’da, Budizm’i, Tibet’te Budist bir devlet dininin meydana getirilmesinin temellerini atan siyasi ve iktisadi güçler bağlamında ele alacağız.

7.2. Yahudilik

Yahudiliğin iktisadi söylemlerini ele alan bir hayli araştırma mevcuttur. Maristella Botticini ve Zvi Eckstein (Botticini - Eckstein, 2012) Yahudilerin tıp, ticaret ve kredi vermeyi de ihtiva eden finansal hizmetler gibi alanlarda neden oldukça iyi eğitilmiş ve uzmanlaşmış olduklarını açıklamaya çalışıyorlar. Çalışmalarında; standart bir yaklaşımın, fiziki varlıklara kıyasla kamulaştırılması daha zor olan beşerî sermayenin taşınabilirliğinin yanı sıra Yahudilere karşı süregelen bir ayrımcılığa vurgu yaptığını ifade ediyorlar. Hristiyanlık ve İslâm’daki fâiz yasağı gibi iktisadi faaliyetin bazı türlerine karşı getirilen dinî yasaklar, finansal aracılık için bir talep meydana getirdi; öyle ki bu talep, Yahudiler arasında, özellikle de kredi verenler olarak, mesleki uzmanlaşma sonucunu doğurdu (Grosfeld vd., 2013).

Buradaki mesele şudur ki, fâizde olduğu gibi çoğunluğun dini tarafından tatbik edilen iktisadi bir yasak, o yasağa tabi olmayan azınlıklar nezdinde bir mesleki uzmanlaşmaya yol açmaktadır. Akabinde Yahudi tefecilere karşı doğal olarak bir hınç ortaya çıktı, diye iddia ediyor Grosfeld ve meslektaşları (Grosfeld vd., 2013). Nico Voigtländer ve Hans-Joachim Voth (Voigtländer - Voth, 2012) ve

Grosfeld vd. (Grosfeld vd., 2013) gösterdi ki Yahudi azınlık nüfusunun artık mevcut olmadığı zamanlarda bile, Yahudi karşıtı ve piyasa karşıtı inanç ve tutumlar çoğunluğa malik nüfus nezdinde var olmaya ve uygulanmaya devam etti.

Botticini ve Eckstein (Botticini - Eckstein, 2012) Yahudiliğin, okuryazarlığın geniş çaplı yayılması sonucunu doğuran, Tevrât'ın da dâhil olduğu kutsal metinleri fertlerin okumalarına yönelik yaptığı vurguyu araştırdı. Onlara göre, tefecilik, tıp, ticaret ve simsarlık işlerindeki Yahudi hâkimiyetinin ve yüksek seviyedeki uluslararası göçlerin asıl açıklaması, dinî zulümden veya beşerî sermayenin hareket kabiliyetinden daha ziyade yüksek beşerî sermayedir. Yahudiler, tacir, simsar ve tefeci gibi mesleklere yoğunlaşmaları sonucunu doğuran, okuryazarlık ve hesap bilgisi gerektiren alanlarda mukayeseli bir üstünlüğü haizdiler. Botticini -Eckstein tezi Luther'in İncil'in fertler tarafından okunmasına taraftar oluşuna ve Protestanların okuryazarlığında Katolıklara kıyasla gerçekleşen artışa odaklanan Becker ve Woessmann (Becker - Woessmann, 2009) tezi ile benzerlik arz etmektedir.

Burada şaşırtıcı olan, Botticini ve Eckstein (Botticini - Eckstein, 2012) çalışmasının; Yahudi inançlarının, iktisadi çıktılarının etmeni olup olmadığı hususunda hemen hiçbir şey söylememesidir. Weber'in ([1904-1905] 1930) Protestan ahlâkı ve bu ahlâkın çok çalışmak, tutumluluk ve dürüstlikle olan irtibatıyla ilgili bir benzerlik söz konusu değildir. Ayrıca, ahiret hayatının varlığı veya yokluğu, cennet ve cehennem gerçeği ve benzeri hususların dahil olduğu felah kavramı ile ilgili olan Yahudi inançları hakkında da hiçbir şey yoktur. Aşikâr olan şudur ki felah arayışında olmak Yahudilikte merkezi bir unsur değildir.

Avrupa'da Sanayi Devrimi'nden önceki dönemde iktisadi büyümeyi tetikleyen dinî inançlar değil, Yahudilerin beşerî sermayesi ve piyasanın mevcudiyeti olduğunu diğer araştırmacılar da doğrulamaktadır (Johnson - Koyama, 2017). Sanayi öncesi dönemin Avrupası'nda, Yahudi cemaatlerinin gelişmesine imkân verilen şehirler gelişmiş piyasaya erişimden fayda sağlamış; böylelikle Yahudileri yasaklayan şehirlere kıyasla daha yüksek bir iktisadi büyümeyi tecrübe etmişlerdir. Amerika kıtasına kadar ulaşan yaygın ve iyi bütünleşmiş tüccar ve finansör ilişkileri vasıtasıyla Yahudiler, sağlam bir ticaret ve mübadele ağı meydana getirdiler. Yahudi ilişki ağları sayesinde piyasaların ve mübadelelerin genişlemesi tüm Avrupa sathına yayılan bir iktisadi büyümenin tetiklenmesine yardımcı oldu.

8. İslâm ve Diğer Dünya Dinleri

Bölüm 3'te dindarlığın iktisadi büyüme üzerindeki etkisi değerlendirildi; şimdiki bölümde ise mezkûr analiz biçimi özellikle de İslâm'a tatbik edildi. Müslüman ülkeler XI. asra kadar bilimsel keşiflerde liderdiler ve XVI. ve XVII. asra kadar iktisadi açıdan göreceli olarak ilerideydiler. İlk devirlerde, özellikle de daha önceden askerî güç kullanılarak fethedilmiş yerlerde, Müslümanların başarısı entelektüel sorgulamaya ve tartışmaya açık olmaları ile bağlantılıydı. Gelgelelim, XI. asra doğru Müslüman toplumlar daha kapalı ve yeni fikirlerin ve teknik ilerlemelerin ortaya çıkmasına odaklanmaktan ziyade istikrara odaklanır hâle gelmişlerdi. Kitap üretimiyle ölçülen bilimsel verim XI. asırdan başlayarak azalmaya devam etti.

İslâm'ın hukuki ve düzenleyici kurumları, özellikle de Sanayi Devrimi'nin en

azından XVIII. asırdan itibaren ortaya çıkardığı iktisadi fırsatlara tam ayak uyduramadı. Mesele teşkil eden alanlar, uzun dönemli sermaye birikimini engelleyen katı miras kanunlarını, akitlerin icrasında yetersiz kalınmasını, kredi ve sigorta üzerindeki kısıtlamaları ve kurumsal yapı için hukuki temel eksikliğini ihtiva etmekteydi. Bu kısıtlamalar şirketlerin, üretimin yeni şekillerinde ölçek ekonomilerini kullanma kabiliyetlerini zaafa uğrattılar ve böylelikle Sanayi Devrimi esnasında özellikle zorlayıcı hâle geldiler.

Müslüman hâkimiyetinin Batı'ya doğru genişlemesi 1500'lerin sonlarına doğru zirveye ulaştı. 1500'lerde ve 1600'lerde Avrupalı güçlerle girilen askerî çatışmalar, Katolikler'in ve Protestanlar'ın birbirleriyle çarpışmasıyla bağlantılı bir özelliği ortaya çıkardı. Müslüman kuvvetler tehdit edici olduğunda, Katolikler ve Protestanlar ortak düşmana karşı birleşme eğilimi gösteriyorlardı. Ancak, 1500'lerin sonlarına doğru Müslüman tehdidi artık iyiden iyiye azalmaya yüz tuttuğunda, Katolikler ve Protestanlar, nihayetinde uzun süreli bir savaş olan 1618-1648 yıllarının Otuz Yıl Savaşları'nı ortaya çıkaracak şekilde, birbirleriyle kavga etmeye daha istekli hâle gelmişlerdi. Bu din temelli çatışma ancak 1648'deki Westfalya Barışı ile sona erdi.

İslâm'ın beş şartından ikisi hacca gitmek (yılda bir defa Mekke'ye dinî anlamı olan bir yolculuk gerçekleştirmek) ve ramazan ayı boyunca oruç tutmaktır. Pakistanlı hacılar üzerine yapılan bir hac çalışması, bu deneyimin dindarlığı kuvvetlendirdiğini ve diğer ülkelerden gelenlere karşı hoşgörüyü arttırdığını ortaya koymuştur. Kadınların, eğitim almalarını ve emek piyasalarına daha iyi erişim elde etmelerini de ihtiva eden, toplumdaki rolleri hususunda hacılar daha müsamahakâr hâle gelmeye yatkınlık göstermişlerdir. Ancak bu müsamaha, erkeğin hane halkının lideri olduğuna veya dinin siyaset ve hukuk üzerindeki rolüne dair bakış açılarını değiştirmemiştir. Burada önemli bir soru şudur: Bu kuvvetli hoşgörü hissiyatı (veya Müslümanların bütünlüğü) Sünnî ve Şiî Müslümanlar arasındaki bölgesel uyuşmazlıkları çözmeye ne şekilde yardımcı olabilir?

Hacdan farklı olarak ramazan, evde, mahallede ve camide ailecek idrak edilen mukaddes bir süreçtir. Ramazan, bir ay boyunca her gün, gün doğumundan gün batımına kadar oruç tutmayı gerektirir. Bir çalışmada, ramazanın kişi başı GSYH şeklinde ölçülen iktisadi faaliyeti azalttığı ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, kişi başı GSYH'daki dalgalanmalar, mutluluğa dair göstergelerle zıt yönlerde hareket etmektedir. Orucun verimlilik üzerindeki olumsuz bedenî ve zihnî etkileri ve ramazan ayına özgü faaliyetlere vakit ayrılması üretimi azalttı fakat insanları daha mutlu hâle getirdi; şöyle ki insanlar, ramazanın idrakinden elde edilen tatminin maddi kazançlardan vazgeçmeye değer olduğunu düşündüler.

Mezkûr ramazan çalışmasında cevaplanmamış birçok soru mevcut. Ramazan ayı haccın yaptığı gibi, Müslüman inancına olan bağları kuvvetlendiriyor mu? Yoksa ramazanın etkileri, akrabalığa dayalı bağları ve cemaat ilişkilerini tahkim edecek şekilde, yerel mi? Oruç tutanların gayrimüslimlere ve mesai saatlerinde oruç tutmayanlara karşı tutumları üzerinde ramazanın ne tür etkileri mevcut? Ramazan ayı, oruç tutmayan meslektaşlara karşı bir gücenme ortaya çıkarıyor mu?

Dinin iktisadi söylemleri üzerine yapılan araştırmalar geleneksel olarak,

Max Weber'in Protestanlık ve Katoliklik arasındaki ayrımını açıkça belirtmekle birlikte, Hristiyanlık ve İslâm üzerine, özellikle de İslâm hukukundan ve düzenlemelerinden kaynaklanan etkiler üzerine vurgu yapmışlardır. Büyük bir dinde meydana gelen başkalaşmaları, örneğin İslâm'daki çeşitli yorum farklılıklarını²⁶ ihtiva etmek suretiyle gelecekte yapılacak çalışmalar diğer dünya dinlerine faydalı bir şekilde tatbik edilebilir. Hinduizm, Budizm ve Yahudilik analizlerine kısaca temas ettik ancak bu çalışma önemli ölçüde genişletilebilir. Konfüçyüsçülüğün, tabii Çin'de neşet eden bu felsefe ve ahlâk sistemi bir din olarak değerlendirilirse, iktisadi rolü dahil olmak üzere birçok başka ilginç vakıa da mevcut.

Notlar

ⁱ Veriler <http://scholar.harvard.edu/barro/publications/barro-ursua-macroeconomic-data> internet adresinde tafsilatlı şekilde belirtilen veri setinden alınmıştır. OECD ülkeleri Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Portekiz, İspanya, İsveç, İsviçre, Birleşik Krallık ve Birleşik Devletleri'dir. Bu veri setinde diğer iki Müslüman ülkenin, 1880 yılından başlayarak Endonezya ve 1900 yılından başlayarak Malezya'nın, uzun dönemli verileri de yer almaktadır. Endonezya'nın kişi başına düşen GSYH'sı 1880 yılında Türkiye'dekinin %65'i, 2016'da ise %45'i kadardı. Malezya'nın kişi başına düşen GSYH'sı 1900 yılında Türkiye'dekinin %37'si kadardı fakat 2016'da %117'si kadar oldu. Malezya 1960'lardan beri, Doğu Asya'nın mucize ekonomileri tabir edilen, Hong Kong, Singapur, Güney Kore, Tayvan ve Tayland'a benzer şekilde büyüdü.

ⁱⁱ İslâm tarihi konusunda saygın bir çalışma için bkz. G. Hodgson (Hodgson, 1974).

ⁱⁱⁱ Askerî açıdan Osmanlı İmparatorluğu, Süleyman'ın 1520'den 1566'ya kadar süren hükümdarlığı döneminde veya 1571 Lepanto Deniz Savaşı mağlubiyetine tekaddüm eden dönemde zirveye çıkmış görünmektedir.

^{iv} Bu sayılar, çekilişte daha önce iki defa başarısız olmaları nedeniyle vizeye kendiliğinden hak kazanmış olanları kapsamamaktadır.

^v Bununla birlikte, İskandinavya'nın kuzeyinde olduğu gibi aşırı uç durumlar için ayarlamalar yapılmakta olduğundan, ramazan ayının her günü tam olarak gün doğumu ile gün batımı arasındaki zaman dilimine tesadüf etmez.

Acknowledgments / Teşekkür: I am grateful to Lisa Black of Princeton University Press for her assistance in obtaining the necessary permissions for the translation. / Çeviri için gerekli izinleri almamda yardımını esirgemeyen Princeton University Press'ten Lisa Black'e müteşekkirim.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest.

²⁶ İslâm tarihi boyunca ortaya çıkan mezhepler meler kastediliyor.

/ Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Arjomand, Said Amir. "The Law, Agency, and Policy in Medieval Islamic Society: Development of the Institutions of Learning from the Tenth to the Fifteenth Century". *Comparative Study of Society and History* 41/2 (April 1999), 263-293. <https://doi.org/10.1017/S001041759900208X>
- Becker, Sacha O. – Woessmann, Ludger. "Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economic History". *Quarterly Journal of Economics* 124 (May 2009), 531-596. <https://doi.org/10.1162/qjec.2009.124.2.531>
- Berggren, John L. *Episodes in the Mathematics of Medieval Islam*. New York: Springer, 2016.
- Botticini, Maristella - Eckstein, Zvi. *The Chosen Few: How Education Shaped Jewish History*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012.
- Burnett, Charles. "Translation and Transmission of Greek and Islamic Science to Latin Christendom". *The Cambridge History of Science: Medieval Science*, ed. Michael H. Shank – David C. Lindberg. 2/341-364. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Campante, Filipe - Yanagizawa-Drott, David. "Does Religion Affect Economic Growth and Happiness? Evidence from Ramadan". *Quarterly Journal of Economics* 130/2 (May 2015), 615-658. <https://doi.org/10.1093/qje/qjv002>
- Chaney, Eric. "Religion and the Rise and Fall of Islamic Science". *ScholarHarvard*. <https://scholar.harvard.edu/files/chaney/files/paper.pdf>
- Chaney, Eric. "Revolt on the Nile: Economic Shocks, Religion, and Political Power". *Econometrica* 81/5 (September 2013), 2033-2053. <https://doi.org/10.3982/ECTA10233>
- Clingingsmith, David - Khwaja, Asim Ijaz - Kremer, Michael. "Estimating the Impact of the Hajj: Religion and Tolerance in Islam's Global Gathering". *Quarterly Journal of Economics* 124/3 (August 2009), 1133-1170. <https://doi.org/10.1162/qjec.2009.124.3.1133>
- Cook, David. *Martyrdom in Islam*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Grosfeld, Irena – Rodnyansky, Alexander – Zhuravskaya, Ekaterina. "Persistent Antimarket Culture: A Legacy of the Pale Settlement after the Holocaust". *American Economic Journal: Economic Policy* 5/3 (August 2013), 189-226. <https://doi.org/10.1257/pol.5.3.189>
- Israel, Jonathan. *Enlightenment Contested*. New York: Oxford University Press, 2006.
- Iyer, Syria. *The Economics of Religion in India*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018.
- İyigün, Murat. "Luther and Suleyman", *Quarterly Journal of Economics* 123/4 (November 2008), 1465-1494. <https://doi.org/10.1162/qjec.2008.123.4.1465>
- Johnson, Noel D. - Koyama, Mark. "Jewish Communities and City Growth in Preindustrial Europe". *Journal of Development Economics* 127 (July 2017), 339-354. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2016.09.002>
- Kuran, Timur. "Preference Falsification, Policy Continuity and Collective Conservatism", *Economic Journal* 97/387 (September 1987), 642-665. <https://doi.org/10.2307/2232928>
- Kuran, Timur. "Why the Middle East Is Economically Underdeveloped: Historical Mechanisms of Institutional Stagnation". *Journal of Economic Perspectives* 18/3 (Summer 2004), 71-90. <https://doi.org/10.1257/0895330042162421>
- Kuran, Timur. *Private Truths, Public Lies: The Social Consequences of Preference Falsification*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995.
- Kuran, Timur. *The Long Divergence How Islamic Law Held Back the Middle East*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010.
- Lewis, Bernard. *Islam in History: Ideas, People, and Events in the Middle East*. Oxford: Oxford

- University Press, 1993.
- Marshall G. Hodgson. *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*. 3 Vols. Chicago: University of Chicago Press, 1974.
- McCleary, Rachel M. "Salvation, Damnation, and Economic Incentives". *Journal of Contemporary Religion* 22/1 (January 2007), 49-74. <https://doi.org/10.1080/13537900601114503>
- Rodrik, Dani - Subramanian, Arvind. *From 'Hindu Growth' to Productivity Surge: The Mystery of the Indian Growth Transition*. International Monetary Fund (IMF), 2005. <https://www.imf.org/External/Pubs/FT/staffp/2005/02/pdf/rodrik1.pdf>
- Rubin, Jared. *Rulers, Religion, and Riches: Why the West Got Rich and the Middle East Did Not*. New York: Cambridge University Press, 2017.
- Voigtländer, Nico - Voth, Hans-Joachim. "Persecution Perpetuated: The Medieval Origins of Anti-Semitic Violence in Nazi Germany". *Quarterly Journal of Economics* 127/3 (August 2012), 1339-1392. <https://doi.org/10.1093/qje/qjs019>
- Weber, Max. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. trans. from German Talcott Parsons. London: Allen and Unwin, [1904-1905] 1930.